

QAZIRGI QAZAQ TILI LEKSIKASYNÝÑ NEGIZGI ARNALARY

Author: Sgýralieva Gýlzat Kemelbekovna¹

Affiliation: M.Áýezov atyndaǵy OQÝ magistranty¹

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15174441>

Qoǵam ómirinde bolyp jatqan jańalyqtar men ózgerister tilge áser etip otyrady. Ásirese onyń leksikasy ózgeriske neǵurlym beim, ásire sezimtal keledi. Sózdiń ishki semantikalyq baılanysy onyń maǵnasy men uǵymynyń araqatynasynan kórinedi.

Tilimizdegi sózderdiń eń úlken toby zattar men qubylystardy, olardyń negizgi qasietin bildiretin tolyq maǵnaly, derbes sózder bolyp keledi. Leksikalyq maǵnaǵa ie bolatyn negizinen osy sózder. Gramatikalyq turǵydan alǵanda olarǵa zat esim, syn esim, san esim, esimdik, etistik, ústeý sózder jatady. Bulardyń eń mańyzdy qasieti – zattar men qubylystardy, is-áreketi, olardyń belgilerin atap bildiretindiginde. Sondyqtan bular leksikologiyada qarastyrylady. Al shylaý, odaǵal, kómekshi sózder, modál sózder shyndyq bolmystaǵy zat, qubylystarǵa tikelei qatysty bolmaǵandyqtan, olar ádette leksikologiyada emes, gramatikada zertteledi.

Sóz maǵnasy zat, qubylys, áreket jalynda túsinik, uǵym paida bolǵannan keiin qalyptasady. Eger belgili bir zat týraly uǵymymyz bolmasa, onyń maǵnasyn da bilmemiz. Uǵym bar jerde maǵyna bar. Demek, uǵymnyń bolýy sóz maǵnasynyń eń mańyzdy sharty bolyp tabylady. Biraq sóz maǵnasynyń qalyptasýyna uǵymnan basqa da sebep bolatyn jaıttar bar. Sóz maǵnasy zattyq-logikalyq uǵymnan basqa aıtyshynyń aıqat dúniege kózqarasyn, ár túrli kónil-kúin, sezimin jáne sózdiń gramatikalyq sipatyn da bildire alady.

Qazirgi qazaq tiliniń sózdik qory qazaq halqynyń tarihy men qatar damyp qalyptasqan. Sondyqtan da sózderdiń paida bolýy ártúrli sebepke jáne tarihq baılanysty, til-tildin ózine tán tól leksikasy jáne gramatikalyq qurylysy bolady. Biraq onymen shektelip qalatyn til joq. Halyqtar qashan da tuyq ómir sürmeidi, ózge halyqtarmen ekonomikalıq, saıası, mádeni baılanysta bolady. Al bul qatynas tilge áserin tigizip otyrady. Sonyń ishinde tez qabyldanatyn, tez ózgeriske enetin leksika bolady. Qazaq halqy da ár dájirde ártúrli halyqtarmen baılanysta bolyp, sózdik quramyn baıtyp otyrǵan.

Tildegi sózderdiń tutas jıyntyǵy sózdik quram nemese leksika dep atalady. Sózdik quram belgili bir halyqtyń turmys jaǵdaıyn, kúnkóris-tirshiligin, kásibin túgel qamtyp kórsetedi. Belgili bir halyqtyń qoǵamdyq, sharýashylyq, mádeni turmysy neǵurlym kúrdeli bolsa, soǵurlym sol tildin sózdik quramy da baı bolady degen sóz. Óitkeni qazaq tiliniń leksikalyq quramynda ǵasyrlar boı saqtalyp kele jatqan baırǵy sózder de, kirme sózder de, keiin paida bolǵan neologizmdar men termin sózder de, ádebi sózder men aýyzeki tilge tán qarapaıym sózder de, dialektizmdar men kásibi sózder de, qysqasy, tilimizdegi barlyq sózder kiredi. Osynshama mol sózdiń qoldanylý jıiligi, qalyptasý tarihy,

atqaratyn qyzmeti de birdei emes. Soğan bailyNSTy sózdik quram óz ishinen birneshe topqa bólinedi. Sózdik quramdaǵy sózder qoldaný jiligine qarai aktiv jáne pasiv sózder bolyp eki salaǵa bólinedi [1].

Kúndelikti áleýmettik qajettiligi mol, qarym-qatynas jasaýǵa jii qoldanylatyn baıyrǵy sózder, olardan órbigen týyndy sózder men sóz tirkesteri, kóp maǵynada jumsalatyn sózder – polisemia, omonimder, sinonimder, antonimder, maqaldar men mátelder quramyndaǵy leksika, kirme sózder men terminder jáne neologizmderdiń tilge ábden sińisip ketken túrleri, t.b. tildiń aktiv leksikasyna jatady. Mundailar qarym-qatynas jasaý, pikir alysy, ózara túsiniýdiń kúndelikti quraldary retinde til stilderiniń báriniń de derlik quramynda jáne sóleýdiń aýyzeki de, jazbasha da túrlerinde jii kezdesedi.

Sóleý prosesinde sirek qoldanylatyn sózder pasiv leksika qataryna jatqyzylady. Pasiv leksika sózderi jurtshtylyqtyń bárine birdei túsinikti bola bermeýi de múmkin; keide ǵylym men tehnikanyń arnaýly bir salasyna ǵana tán bolýy yqtimal; keide belgili bir áleýmettik top, mamandyq, kásip ieleri arasynda ǵana, keide belgili bir aimaq turǵyndarynyń tilinde ǵana ushyrasýy múmkin. Máselen, jańadan paida bolǵan kezdegi neologizmder jáne arhaizmder men tarıhı sózder, dialektizmder, professionalizmder, varvarizmder, argolar, ár túrli jargondar men pidjinder, kreoldar leksika t.b. tildiń pasiv leksikasyna kiredi. Biraq kóp jaǵdaıda mynaý – tildiń aktiv leksikasy, mynaý – pasiv leksikasy dep, ekeýiniń shekarasyn dál aıqyndap, qolmen qoıǵandaı aıta qoıy qıyn [2].

Sózderdiń aktiv jáne pasiv qabattarǵa bólinýinde belgili bir dárejede sharttylyq bar. Bir zamanda aktiv qoldanylǵan sózderdiń birqatary kelesi bir zamanda pasiv qabatqa aýysýy yqtimal. Mysaly, jaýgershilik zamanda jii qoldanylǵan atoı salý, qoramsaq, adyrna, kireýke, saýyt, dýlyǵa, sherik, qol, t. b. sózder sol kezdegi leksikanyń aktiv qabatynda boldy. Áleýmettik qurylysqa bailyNSTy han, hanzada, aqsúiek, toleńgit, jataq, bolys, júzbasy, qarashyǵyn, barymta, shabarman, t.b. sózder XVIII-XIX ǵasyrlardaǵy leksikada jii qoldanylǵan sózder. Biraq bulardyń bári de qazirgi qazaq leksikasynyń pasiv qabatyndaǵy sózder bolyp tabylady. Bul kezde halyq tilinde aktiv qoldanylǵan aı, jyl attaryn (naýryz, kókek, maýsym, tyshqan, qoi, jylqy, t.b.) Keńes ókimeti jyldarynda halyqtyń kópshiligi qoldanbaıtyn bul sıaqty sózder qaitadan leksikanyń aktiv qabattaryna aýysty.

Til-tilderdegi sózderdiń tabıǵaty men túrli qasıetteriniń sáikes kele bermertindigi kei ǵalymdarymyzdyń jalpy sózge tıanaqty anyqtama berýge bolmaıdy degen qorytyndyǵa kelýine sebepshi bolǵan Keńes ókimeti jyldarynda qazaq tiliniń sózdik quramynda mynadai basty ózgerister boldy.

1. Qazaq tiliniń leksikasy qanshama jańa sózdermen tolyǵyp baıdy. Bular óndiris, aýyl sharýashylyǵy, tehnika men ǵylym salalaryndaǵy jańalyqtarmen bailyNSTy edi. Sonyń nátiyesinde qazaq leksikasynnda neologizmder, terminologia salalary paida boldy.

2. Eski salt-sana, ádet-ǵurypqa qatysty, kóne qurylys júiesine bailyNSTy birqydyrý sózder kúndelikti qoldanystan shyǵyp qaldy. Olar pasiv sózge aınaldy.

3. Sózdik quramdaǵy birqydyrý sózderdiń maǵynalary túrli ózgeriske ushyrady:

a) kóptegen sózder burynǵy maǵynasynyń ústine jańadan ústeme maǵyna qosyp, kóp maǵynaly bolyp qalyptasty. Máselen, tap degen sóz revolúsiadan buryn el, rý, ata (tek) uǵymynda ǵana jumsalatyn edi. Bul sózdiń burynǵy tar maǵynasy keńeip, orystyń klass degen termin sóziniń qazaqsha balamasy bolýmen birge, til bilimindegi sóz taby

degen termindi jasaýǵa negiz boldy. Sonymen tap degen sóz aktiv kóp maǵynaly sózge ainalyp ketti.

á) Buryńǵy maǵynasynan qol úzip, basqadaı maǵynaǵa ie bolǵan sózder de kezdesedi. Máselen, buryn uran degen sóz el men rý, rý men rý jaýlasqanda, at jarystyryp, balýan kúrestirgende ata-babasynyń arýaǵyn shaqyryp rýhtandyrdy bildirgen sóz bolsa, keiin qoǵamdyq máni bar úndeý, shaqyrý degendi bildiretin boldy [3, 110]. Sóitip, bir dáýirdegi jańa sóz kónege, kónesi jańaǵa, az maǵynaly sóz kóp maǵynalyǵa, aktiv pasivke, pasiv sóz aktivke, beineli sóz qarapaıym sózge, jai sóz beinelige aıysyp otyrý zańdylyǵy tildiń sózdik quramyna tán nárses. Bular úzdiksiz damyp, únemi tolyǵyp ózgerýmen bolady.

Til men din egiz úgymdar. Dini leksika qazaq tilinen tys ómir súrmek emes. Dini leksika qazaq tiliniń sózdik qorynyń bólinbes quramdas bóligi bolyp tabylady. Qazaq tilindegi dini leksikalar etnomádenietke dendeppen engeni sonshalyqty olardy qazaq turmysynan bólip qarastyrdyń ózi ábestik bolar edi. Qazaq mádenietin islam dininsiz kózge elestetýdiń ózi qıyn. Arab jazýy qazaq mádenietiniń damýyna úlken úles qosty. V. Bartold: "Arabskii iazyk, kak iazyk islama i iazyk kúltúry, okazavshei nesomnennoe vlianie n kúltúry zapadnoi Evropy, vseгда privlekal k sebe ne bolshee chislo issledovatelei sredi evropeiskih orientalistov; naıchnye ýspehi dostignýtye etogo otraslú znania, znachitelno prevoshodát ýspehi drýgih otraslei vostokovedeniya" – deidi [3,154].

Qorqyt ata VIII-IX ǵ. ómir súrgenmen, shyǵarmalary bertin jaryqqa shyqty. Sondyqtan da shyǵarmalarynda oǵyz-qypshaq eliniń salty men turmysy keńinen kórinedi. Qorqyt ata shyǵarmasy islam dini dáýirine dóp kelgen soń musulman qaǵıdalary, dini leksikalar ushyrasady. Temir dosy, din tutqasy Muhammed kórikti, Muhamedtiń oń jaǵynda namaz oqyǵanda Ábýbákir - Syddyq kórikti, "lasın" aıaty kórikti, paıǵambarlar, quran, qutba namazy, azan t.b. [4,13-14].

Mahmut Qashqarı sózdiginde kóne túrik zattyq jáne rýhani mádeniet sózderi óte kóp: at, oq, ýn, alb, ot, ır, on, atyz, ókız, ydysh, ýrýǵ, ochaq, azýq, átyk, ichýk, órýk, ýzým, erkák taqǵý, arqar, orǵaq, altýn, ýlar, arpa, ýǵırshyq, qyn, qanat, qylych, kómách, qobýz, qymyz, qamysh, kýmýsh, qoryǵ, balyq, bilik, tázák, tóshák, tishák, kórýk, kólýk, kelin, lachyn, qatýn, týshaq, ýlan, kógán, qamchy, kákrá, tamǵa, qarǵa, kátmán, qalqan, býzaǵý, qysǵach, baldyz, sývlyq, t.b. [5].

Ahmed lassaýı shyǵarmasynda: óner, bilim, oi, aqyl, abyroi, baqyt, ýaqyt, jut, shyraq, jaryq, ádeptilik, qul, qyzmet, nur, qurmet, dástúr, bismilloh, hikmat, daftarı, ǵarib, faqır, dargohıǵa, ǵariblaryn, Madınaǵa Rasýl, mehnat, qýon, namoz, qazo, mýhabbatnı, shaiton, imon, nafsım, maktab, sýnnat, kofir, nýrǵa, rýh, jibril, haftým, alast, arvoħ, zıkr, ollah, bobom, sharob, tovba, azozil, illiýn, inshoalloh, labbaik, mýl, ýqbo, olam, orıf, arsh, azob, jamol, chorter, chıltan, darvesh, din, adab, ibodat, ikki nýr, karomat, mehmon, mehroj, nafs, zıkr, mýrshid, nolmýs, sýfıı sofylyq baǵyttaǵy islam dini leksikalary men rýhani mádeniet leksikalary ushyrasady [6,254].

Ahmet lúgineki eńbeinde: duǵa, kitap, dúnie, jomart, tili, zıaly, sarań, tákáparlyq, shapaǵat t.b. [7].

Súleimen Baqyrǵanı eńbeinde: qudaı, qulshylyq, tozaq, Alla, kúná, astaǵıfıralla, dáret, mıhnat, ǵıbadat, iman, qulshylyq, zikir, sharıǵat, sofylyq, paryz, oraza, nápsi, shapaǵat, musulman, áýlie, ýajib, súndet kóbine dini leksika kezdesedi [8].

Islam dinin qabyldağan qazaqtar musulmandyq ádet-saltqa, turmysqa bailanysty kúndelikti ómirdegi zattyq jáne rýhanı mádenietke qatysty sózderdi de qabyldady, biraq ol sózder óziniń ata-babasynyń tilinen alshaq ketken joq.

Tildiń sózdik quramynyń tolyǵyp kemeldenýi bir ǵana óziniń ishki múmkinshilikleri arqyly bolyp qoımaıdy. Sonymen qatar ózinde joq sózdi ózge tilderden aýysyp alý arqyly da til óziniń sózdik quramyn baıtyp, jetildirip otyrady. Qazaq halqynyń basynan keshken uzaq damý tarıhynda birsyпыra eldermen aralasyp, ár kezeńde túrli qarym-qatynastar jasaǵandyǵy málim. Osyndai uzaq aýys-túis mol bailanystan keiin qazaq tiliniń sózdik quramynda qyrýar shetel tilinen engen kirme sózder paida boldy.

Qazaq tiliniń sózdik quramyndaǵy kirme sózder negizinen tórt halyqtyń tilinen engen: 1) arab tili, 2) parsy tili, 3) mońǵol tili, 4) orys tili [1,136]. Bularmen qosa tilimizge orys tili arqyly nemese ǵylym men tehnikanyń damýyna bailanysty tikelei engen Batys Evropa elderiniń tilderiniń sózderin de bir top retinde qarastyrýǵa bolady. Túrki tilderine arab, parsy tilderinen sóz aýysý prosesi qazaqtyń birtutas halyq tili qalyptasýdan kóp buryn, orta ǵasyrlardyń alǵashqy kezeńinen bastalady. Arab, parsy sózderi qazaq tilindegi kirme sózderdiń eń mol qoryn jasaıdy. Olar tulǵasy jaǵynan da, semantikalyq toptary jaǵynan da, qazaq tilindegi igerilýi jaǵynan da ártúrli dárejede. Arab, parsy tilinen engen sózderdi negizinen úsh salaǵa toptastyrýǵa bolady:

1.Ǵylym men mádenietke, áleýmettik ómirge bailanysty: tarıh, ádebiyet, mádeniet, hakim, tárbie, tárjime, emtihan, emle, ǵylym, pán, sálem, sapar, qazyna, ádet, álem, qabilet, qanaǵat, maǵlumat, nazar, májilis, mekeme, mektep, memleket, mansap, parasat, paqyr, buqara, saltanat, medrese, didar, bishara, abroi, dushpan t.b.

2.Úi turmysy men sharýashylyqqa, saýdaǵa bailanysty: bás, jihaz, paryq, qarajat, kire, sherik, aýqat, qasap, nesie, sharap, baǵban, halva, dám, dúken, darbaza, dihan, keme, maqta, mıya, zembil, sarai, qumyra t.b.

3.Dinge bailanysty: quran, imam, meshit, múftı, qudiret, qurban, oraza, duǵa, azan, jáhánnam, jannat, ramazan, janaza, áýlie, qajy, qaziret, qamet, sharıǵat, ait, tamyq, qutba, zikir, zeket, beish, namaz t.b. [1,139].

Qazaq tiline bul siaqty sózder tikelei kelip enbegen, tájik, ózbek jáne tatar tilderi arqyly kelip sińisken. Sondyqtan bolsa kerek, zertteýshiler ózge túrki halyqtarynmen salystarǵanda arab-parsy sózderiniń san mólsheri qazaq tilinde edáýir az dep esepteidı. Bul sózder bizge saýda, din arqyly, shyǵys halqynyń klasıkalyq ádebi muralary arqyly taraǵan. Sonymen qatar "kitabı tildiń" úlgisimen jazylǵan shyǵarmalar da arab-parsy tilderinen kelgen sózderdiń el arasynda tez tarap sińisýine, jalpyhalyqtyq sıpat alýyna úlken yqpal etken.

REFERENCES

1. Bolǵanbaıuly Á., Qalıuly Ǵ. Qazirgi qazaq tiliniń leksikologiasy men frazeologiasy. – Almaty: Sanat, 1997. – 256 b.
2. Japbarov A. Qazaq tilin oqytý arqyly til damytýdyń ádisnamalyq jáne ádistemelik negizderi. – Almaty: Sanat, 2024. – 239 b.
3. Bartold V. Istoria izýchenia Vostoka v Evrope i Rossii [Elektron-nyı resýrs]. Leksii, chıtannye v úniversitete i v Leningradskom institýte jivyh vostochnyh iazykov. – L.:1925 (2016). – 318 s.

4. Qorqyt ata kitaby. – Almaty: Jazýshy, 1994. – 238 b.
5. Qashqari M. Túrik sózdigi (Diyani lugat-it-túrik). 3 tom. –Almaty: HANT, 1997. - 452 b.
6. Iaasaýi Q.A. Diyani hikmet. – Túrkistan, - 2007. -254 b.
7. Igúniki A. Aqiqat syiy. –Almaty: Taimas, 2008. -488 b.
8. Baqyrǵani S. Baqyrǵani kitaby. –Almaty: Ana tili, 1993. -134 b.

